

Л. В. ТАРАН (Київ)

Провідні тенденції
світової історіографії в XX ст.
та проблеми кризи сучасної української
історичної науки *

Автор Ідах рядків не претендує на абсолютну істину щодо проблеми кризи сучасної української історіографії, висловлює власну точку зору, яка не була однозначно сприйнята Вченою радою Інституту історії України НАНУ.

По-перше, чи є в наявності криза української історіографії? Як не дивно, відповісти на це питання складно. Якщо криза історії як науки є результатом зміни суспільних умов її розвитку при підвищених запитах людей сьогодення до свого минулого, а також інтересу до історії інших народів та держав, то українська наука це, безумовно, переживає.

По-друге, сьогодні наявна криза марксистської парадигми, яка триваліш час була єдиною дозволеною методологією історії в СРСР та Україні, що виключало можливість творчої розробки соціологічної теорії марксизму з урахуванням загального розвитку філософії історії. Нині спеціалісти з далекого і близького зарубіжжя єдині в тому, що історія повинна писатися на основі узагальнення численних поглядів та оцінок⁵⁴; синтез теорій, підходів і методів та конкретно-наукових концепцій розглядається як органічний компонент розвитку науки⁵⁵. Сучасні вчені "низько вклоняються" позитивізму, марксизму, веберіанству, неокантіанству, структуралізму, досягненням школи "Анналів", кризі школи "Анналів", постмодернізму, не вважаючи це якимось вульгарним релятивізмом, а поділяючи переконаність М. М. Бахтіна в тому, що "...не кожний правий по-своєму, а усі праві разом"⁵⁶.

Які ж з цих, зазначених російським ученим, етапів розвитку науки XX ст. пройшла українська історіографія? Гадаю, що в рамках даної статті відповідь на це запитання дана. Можна навіть вказати на зміцнення позицій позитивізму в сучасній українській історіографії, оскільки в передмовах до своїх найновіших праць найвідоміші історики України закликають один одного "говорити правду" про минуле, запев-

З а к і н ч е н н я Початок див.: Укр. іст. журн. ~ 1998. — № 5.

няють у тому, що здобуття цієї правди залежить від чесного ставлення до джерел, вірять у те, що історичний факт видобувається шляхом прямого прочитування джерел. Тим часом Л. Февр був переконаний, що історичний факт є підсумком великої, копіткої праці історика, результатом висунутих ним гіпотез та припущень. Зміст історичного джерела залежить не *лише* від минулого (засновники "Аннатів" ніколи не заперечувати його об'єктивності: "минуле, — писав М. Блок, — є дане, де ніщо не зміниться більше"), аче й від самого історика, його знань, інтелекту, ініціативи, вміння використати інструменти праці⁵⁷.

Крім того, кожне покоління істориків створює свій образ минулого, "пише свою історію", тому що ставить свої питання минулому і свідчення джерел оцінює відповідно до системи ціннісних орієнтацій своєї епохи (габітус). З часів неокантіанців таке ставлення до релятивізму істини в науці історії стало загальноновизнаним. На нашу думку, видобування правди кожним поколінням істориків затежить від їх ставлення до джерел, і проблеми епістемології історичного знання висунулися нині на передній край науки.

Понад сто років тому корифеї французької позитивістської історіографії Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос, книги яких були настільними для російських і українських вчених кінця XIX — початку XX ст., писати: "Історія є уживання в діло документів". Одне із сучасних зважених визначень науки історії є таким: "Історія є однією з форм "наукової" практики, продукуючої знання, але модельності цієї практики заіежать від зміни її технічних процедур, від примусів, які поміщають її в соціальне середовище та інститути знання, в яких вона здійснюється, а також правил, які із необхідністю керують її написанням"⁵⁸.

З часів "перебудови", а особливо із здобуттям незалежності в Україні, як і в інших країнах СНД, умови праці історика суттєво змінилися: до наукового обігу були введені і продовжують вводитися нові масиви джерел (хоч автор датський від ідеалізації становища в цій сфері роботи науковців), побачили світ праці репресованих вітчизняних істориків, які десятиліттями перебували у спецсховищах, стали доступними замовчувані твори зарубіжних дослідників, було налагоджено творчий діалог з істориками діаспори. Однак, як слушно вказував один з найсерйозніших сучасних українців С. В. Кульчицький, історіографічна спадщина зупинилася на початку XX ст., а вади зарубіжної україністики багато в чому пояснюються її відокремленістю від архівів⁵⁹. Він вважає нагальним завданням української історіографії створення узагальнюючих праць з історії України на основі нових концептуальних засад. За останні роки з'явилися як індивідуальні, так і колективні монографії з різних проблем вітчизняної історії, в яких вона переосмлюється концептуально⁶⁰. Нині старше покоління дослідників, використовуючи шанс, який дає вченому переломна епоха, одержаю унікальну можливість переосмислити власну творчість, зважено оцінивши її.

Щодо переосмислення загальних підходів до своєї історії сучасна україністика здійснила справжній прорив. Якщо до останнього десятиліття історія України розглядалася вітчизняними вченими як складова частина російської історії або під кутом зору відносин України з Росією, то нині їхні зусилля спрямовані на розробку проблеми української історичної самоідентифікації та континуїтету українського історичного процесу. Відбувається природний процес зміни трактування тих проблем або періодів, які були пріоритетними для радянської історіографії⁶¹; багато робиться й для заповнення лакун, відновлення замовчуваних сторінок, відродження навмисно забутих постатей — і тут, природно, роботи в істориків України набагато більше, ніж в їх колег з Росії. Цими обставинами частково пояснюється захоплення українських істориків методом описування.

Здійснюються й спроби порушити питання про переосмислення загальних методологічних підходів до історії України, переоцінити те, що було напрацьовано в минулому. Йдеться про дослідження Н. М. Яковенко еволюції, мутації в умовах радянського періоду в історіографії і дотепер двох основних концепцій історії України — народницької (від М. Грушевського) та державницької (від започаткованої Б. Липинським) . Така постановка проблеми була цілком слушною, але належить історії історичної науки, бо в цивілізованих країнах у XX ст. її вже розв'язано. Це зроблено в рамках другої передової (поряд з марксизмом) ідеології XIX ст. — лібералізму, політичною доктриною якого було створення правової держави і захист нею прав людини, а методами дії — пошук компромісів, консенсусу в суспільстві, заперечення плебейських методів вирішення його нагальні завдань.

Спадкоємцем лібералізму наприкінці XIX ст. стало бернштейніанство, праве крило II Інтернаціоналу, а соціат-демократичні уряди Швеції, Франції, Німеччини та інших країн багато зробили, щоб вивести їх на високий рівень цивілізаційного розвитку. В німецькій історіографії XIX ст. "державницький", панівний напрям був представлений Тібо, "історичною школою права" Савіні та Ейхгорном, Гегелем, Ранке. Однак там розвивалася й гейдельберзька школа, лідери якої — Шлоссер, Циммерман — віддавали наїежне народу як творцю історії. Таку антиному можна простежити й у французькій історіографії XIX ст. та інших. То який підхід повинна розробляти сучасна українська історіографія — "державницький" чи "народницький"? "Державницький", а шану народу в історії віддасть "нова соціальна історія" в Україні.

Однак в цілому український історіографічний процес також потребує сучасного переосмислення. Українські історіографічні школи, їхня інституалізація та функціонування, як і діяльність окремих українських істориків минулого, часто-густо розглядаються окремо від загальноносвітових та європейських шкіл та течій історико-філософської думки. Це призводить до спотворення або неповного розуміння їх справжньої ролі, до провінціалізму і в цій галузі української науки історії. Спроби подолання такого становища є поки що поодинокими. Назвемо лише О. Пріцака з його неординарною оцінкою спадщини М. Грушевського та Я. Д. Ісаєвича, який розглядає в європейському контексті діяльність М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського⁶³.

Сьогодні українські вчені-історики не можуть обминути увагою деякі проблеми, які є важливими для всієї післярадянської гуманітарної науки. Більшість з них затишаються марксистами. Марксизм як методологія і в Україні, і в світі слугував розитковій науці, позитивно впливав на історіографічний процес. Світова історіографія, яка в умовах "холодної війни" недооцінювала марксистські методи дослідження історії, втрачала від цього. Творчий доробок української марксистської історіографії радянських часів ніколи не буде закреслено повністю. Зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б утримати позитивну частину нашої духовної спадщини в XX ст., зробити для українського менталітету те, чого, на жаль, не змогли зробити для України її політики.

Однак сьогодні основним завданням світової — не лише української — історіографії є подолання і позитивізму, і марксизму на шляхах методологічного плюралізму. Це зумовлює необхідність творчої мутації української науки історії. Лише це дасть можливість по-новому висвітлити як історичний шлях України в цілому, так і окремі його складові компоненти.

В контексті сказаного вище постає проблема пошуку критеріїв історичного синтезу, перетворення науки історії з такої, якій у радянські часи було приписано засвоювати істини історичного матеріалізму або

політичної економії, в самостійну науку, з правом розвивати теоретичну проблематику предмету⁶⁴, їй необхідно включення в методологічні дискусії сучасності, діалог з найбільш перспективними течіями світової історіографії, зокрема, французькою історіографією, де найяскравіше у XX ст. виявився рух за історичний синтез, їй необхідно подолати фрагментацію предмету історії, поєднати в своїх висновках результати усіх наук про суспільство і людину, які до цього часу вивчають лише "автономні процеси", функціонування окремих складових предмету історії.

Не можна сказати, що гуманітарії України не вивчають такої проблеми, як ментальність. Нею цікавляться філософи, соціологи, психологи, політологи, їй присвячені "круглі столи" та конференції⁶⁵. Зроблені й перші кроки в напрямку застосування ментальності як точки зору на соціальне. Академік Я. Д. Ісаєвич ще в 70-х роках на "Федоровских чтениях" у Москві в доповіді, присвяченій читацьким інтересам українських городян XVI—XVII ст., показав, як необхідно застосовувати новий на той час метод дослідження соціальної історії. З початку 90-х років під його редакцією виходить міжвідомчий збірник наукових праць⁶⁶, на сторінках якого висвітлюються проблеми української історичної ментальності й еволюції національної ідентичності та ін.

Того ж 1992 р. започаткована й нова серія "Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей"⁶⁸. Своім завданням її редактори — О. П. Толочко та Н. М. Яковенко вважають вивчення історії середньовічної свідомості, категорій лаврарської культури та елітарних теорій, візантійсько-православного та європейсько-латинського коріння української думки. В цій серії друкують свої розвідки не лише вчені України, а й Польщі, Болгарії, Італії та ін.

Однак у цілому гуманітарні науки в Україні розділені між собою такими високими перегородками, які не дають змогу побачити людину в історії та вивчати її, застосовуючи принцип міждисциплінарності, в певному географічному, економічному, соціальному, демографічному, національному та інших контекстах свого часу (в світі існують школи, що реалізували ці підходи), побачити, як особа бореться й виживає в них⁶⁹.

На хвилях нової "українізації" з'явилися біографії видатних діячів України, але бракує біографій як зображення нестандартної поведінки героя, що зумів по-своєму актуалізувати тогочасне соціальне середовище (казус)⁷⁰. Майже не практикується в Україні усна історія, відсутня кліометрія. Французька школа "Анналів" тому висунула в XX ст. плеяду яскравих, талановитих, обдарованих, неперевершених істориків, що постійно займалися вирішенням проблем історичного синтезу та епістемології історії. Вона змогла об'єднати на єдиному дослідницькому полі — полі історії — результати усіх наук про людину, постійно змінювала своє уявлення про предмет і методи дослідження. Українська історіографія майже не обговорює проблеми теоретичного джерелознавства, епістемології історії, які є пріоритетними для світової й російської історіографії.

Для творчої переорієнтації української історіографії необхідні й організаційні зусилля. В жодному з трьох київських історичних інститутів НАН України — Інституті історії України, Інституті археографії. Інституті політології та національних відносин немає відділу з теорії та методології історії. Конче необхідним є і створення Інституту загальної історії, головним завданням якого, на наше переконання, буде працювати над тим, щоб вписати історію України в контекст світової історії.

Про розвиток в Україні всесвітньої історії в дореволюційні часи та до 30-х років сказано вище. Тоді не існувало штучного поділу науки історії на загальну і вітчизняну. Найвидатніші історики України М. С. Грушевський, М. П. Драгоманов, І. В. Луцицький, М. М. Ковалевський вдало поєднували в своїх дослідженнях сюжети всесвітньої й української історії.

Нині всесвітня історія в Україні практично втрачена як в дослідженні, так і у викладанні. Немає шкіл античників, візантиністів, медієвістів. Завдяки зусиллям окремих ентузіастів ще вивчається нова та новітня історія країн світу. Втрачені вітчизняні ушлявлені школи. В той час, як у Росії в 60—70-х роках "російсько-українська історична школа" вивчення аграрних проблем французького XVIII ст. перебудувалася на нових методологічних засадах, в Україні вона припинила існування. Як твердить львівський історик Я. Грицак, історія України вписана в світовий контекст істориками діаспори. Вони здобули освіту в європейських вищих навчальних закладах і добре обізнані з світовим рівнем постановки проблем теорії й методології історії та її концептуальними знахідками⁷¹.

На нашу думку, доробок діаспорної історіографії потребує спеціального аналізу, але вже сьогодні ясно, що вона дата блискучих дослідників, серед яких виділяються І. Лисяк-Рудницький та О. Пріцак. Першим синтезом "всієї" української історії, представленим працями О. Субтельного, зачитувалася вся Україна в роки "перебудови". Однак зважаємо, щоб вписати історію України в контекст всесвітньої історії, потрібна велика підготовча робота фахівців.

Одним з центральних питань, яке обговорюється нині, є періодизація українського історичного процесу. З цього приводу висловлювати свої думки такі авторитети, як І. Лисяк-Рудницький, Я. Д. Ісаєвич, Н. М. Яковенко⁷². На нашу думку, думку спеціаліста з всесвітньої, а не української історії, щоб дійти згоди, необхідно вирішити проблему хронологічних рамок перехідної епохи від феодалізму до капіталізму для України. Перехідна епоха привернула увагу вчених світу ще в 50-х роках ХХ ст. Дискусія про неї триває й досі і охоплює коло складних проблем — хронологічних рамок — різних для різних країн світу, фаз, ритмів та внутрішньої періодизації, особливостей складання та функціонування світового ринку, його структури, основних показники? розвитку, які характеризують ступінь втягування національних економік у міжнародний обмін, розвиток інфраструктури світової торгівлі, кредитно-грошової системи тощо.

В дискусії, розпочатій американським спеціалістом Р. Патмером, підтриманий французькими вченими Ж. Годшо, Д. Робен та багатьма іншими, брали участь такі відомі співробітники ІЗІ РАН, як О. Л. Нарочницький, М. А. Барг, Є. Б. Черняк, В. Н. Матов та ін.⁷³ Українські прізвища відсутні в цьому списку. Тим часом у перехідну епоху відбулися не лише Англійська революція XVII ст. та Французька революція XVIII ст., а й визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького та інші події й процеси української історії. Отже, визначити: межі перехідної епохи — це зробити істотний крок для того, щоб вписати українську історію в контекст світової.

Росія долає кризу в історіографії завдяки численним починанням. Цьому сприяє той факт, що в Москві працює Інститут загальної історії РАН та є міцні кадри істориків-всесвітників, серед яких чимало вихідців з України. У російській науці багатшою була і методологічна спадщина. З середини 80-х років у Росії відбулося кілька методологічних конференцій. В Україні із запізненням принаймні на десять років — восени 1995 р. в Харкові проходила єдина така конференція, але ніяких організаційних висновків зроблено не було, нових починань не виникло.

Тим часом з часів старого Л. фон Ранке в світі існує спосіб навчання молодих дослідників методом проведення історичних семінарів. У Росії існують семінар Ю. Л. Бессмертного з історії приватного життя, А. Я. Гуревича та А. А. Горського — з вивчення ментальності. Виходять такі періодичні видання, як "Одиссей", "Thesis", "Европейский альманах", "Arbor mundi", "Казус" та ін., на сторінках яких ведеться плідний діалог російських колег з школою "Анналів" та іншими школами,

осмислюється сучасний історіографічний досвід світу. Тільки в 1993—1994 рр. в Росії відбулися три конференції з проблем менталітету: менталітет російської культури, менталітет та аграрний розвиток Росії, російська історія і проблеми менталітету.

Практика захисту кандидатських дисертацій у Росії свідчить, що в науку вступило "небите покоління 30-40-річних". Вільне від тиску закостенілих догм та ідеологічних стереотипів, воно масово звертається до нової проблематики⁷⁴.

Вказані тенденції поступово проникають і в українське наукове життя. Виходять у нас такі часописи, як "І", "Генеза", "Культурологічні студії". Відомий вчений О. Прііаєк вів деякий час для наукової молоді Києва семінар з зарубіжної історіографії. На методологічному семінарі в Інституті історії України НАНУ з молодими науковцями обговорюються результати їх досліджень. Однак цього замало. Потрібне відродження українських університетів (їх робить такими не мода на назву, а праця науковців). Умови для розвитку університетських кафедр в українській провінції в роки радянської влади були кращими, ніж у сто; ті. Прикладами міцних позастоличних кафедр можуть служити кафедра загальної історії Одеського університету, де працювали відомі вчені О. Л. Вайнштейн, К. П. Добролюбський, К. Д. Петряєв, В. С. Алексеев-Попов, І. В. Зав'ялова, С. И. Алпатов, та кафедра загальної історії Ужгородського університету з професорами І. М. Гранчаком, Г. В. Павленком, Е. А. Балагурі, К. І. Гурницьким. Відповідні кафедри столичних вузів явно поступаються периферії за внеском у науку. Серйозними науковими центрами нині є кафедри загальної історії Дніпропетровського. Харківського університетів, останнім часом набирає сили Херсонський педінститут.

Проблеми академічної науки історії негативно позначаються на історії як шкільному предметі. З 1993 р. на сторінках журналу "Новая и новейшая история" точиться дискусія щодо хронологічних рамок та внутрішньої періодизації нової історії. В ній беруть участь як науковці Інституту загальної історії РАН, так і співробітники відповідних кафедр вузів Росії. Зрештою, точки зору на зазначені проблеми практично викристалізуватися.

На жаль, Міністерство освіти України рекомендує для шкіл програму, автори якої не знайомі з матеріалами дискусії й пропонують свою періодизацію всесвітньої історії, яка є довільною, науково необґрунтованою⁷⁵. Зокрема, впадають у вічі серйозні лакуни програми, відсутність у ній найважливіших тем з нової історії, а саме: марксизм і лібералізм — дві передові ідеології XIX ст., діяльність II Інтернаціоналу, сучасний погляд на ленінську теорію імперіалізму тощо. Тема "Французька революція XVIII ст." подається в дусі "Замечаний на конспект учебника новой истории" Сталіна, Кірова, Жданова.

Незрозуміто, навіщо Міністерство освіти запровадило викладання в школах та вузах такої вигаданої спеціальності, як "народознавство" (в програмі позначено, що це етнографія) і відповідної спеціалізації (наприклад, у Київському військовому гуманітарному інституті — офіцер-народознавець!). У світі вивчають історію цивілізацій.

Наостанок зазначимо, що умови для діяльності історика-всесвітника в Україні вкрай несприятливі. Так, якщо до початку 30-х років бібліотеки передплачували тільки шість французьких історичних журналів: "Revue historique", "Revue de Synthese", "Revue d'histoire moderne", "Revue d'histoire moderne et contemporaine", "La Revolution frangaise", "Revue des etudes slaves", то нині систематично — жодного. З трьох провідних французьких історичних журналів — "Revue historique", "Revue de Synthese", "Annales E.S.C." два перших систематично передплачувалися: перший — до революції, другий — до першої світової війни, потім спорадично у 20-40-ві роки. Журнал "Аннали" у київських бібліотеках є за

1939 р. та кілька номерів за 70-ті роки. Україна не має книг вчених з близького і далекого зарубіжжя з всесвітньої історії. Переклади їх з іноземних мов здійснюються безсистемно і дуже рідко.

Однак сподіваємося, що українська історіографія стоїть на порозі великих змін, вона усвідомлює й обговорює свої проблеми. Посилання на праці М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя стають дедалі частішими в розвідках українських науковців з питань методології історії. Це є позитивним явищем, оскільки свідчить про усвідомлення ними необхідності для нашої науки історії увійти в світовий історіографічний процес ХХІ ст. .Адже, застосовуючи нові методологічні підходи, визначивши нові завдання, історики розкриють не лише тенденції минулого, а й перспективи розвитку України і всього людства.

- ⁵⁴ К о в а л ь ч е н к о І. Д. Сущность и особенности... С. 24; К о в а л ь ч е н к о І. Д. Теоретико-методологические проблемы... - С. 3.
- ⁵⁵ Э м а р М. Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. М., 1995. - Вып. 1. - С. 10.
- ⁵⁶ Б а т к и н Л. М. Указ. соч. - С. 208.
- ⁵⁷ В л о с х М. Apologie pom l'histoire. - P. 22; F e b v r e L. Combats pour rhistoire. P. 116-117.
- ⁵⁸ Б а т к и н Л. М. Указ. соч. - С. 204.
- ⁵⁹ К у л ь ч и ь к и й С. В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996. - С. 9.
- ⁶⁰ Історія України: нове бачення. - К., 1995. - Т. 1; К., 1996. - Т. 2.
- ⁶¹ Про "комплексність" вивчення подій періоду Хмельниччини див.: К о л е с н и к І. І. Історія історичного познання в постсоветському научному просторі: методологія і соціальні функції // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. - Харків, 1997. - Вин. 2. - С. 85.
- ⁶² Я к о в е н к о Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. 1996. - № 1 (4). - С. 118-121.
- ⁶³ І s a i e v i t s h I. Ee passe du peuple ucraïen dans l'interpretation des historiens et des activistes du mouvement populaire (XIXe-XXe s.).
- ⁶⁴ Б а р І. М. А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. - М., 1989. - Вып. 1. - С. 93-94.
- ⁶⁵ Ментальність, духовність, саморозвиток особистості. Матеріали конференції. Під ред. О. В. Киричука, О. П. Колісника, А. А. Чени. - Луцьк, 1994. На конференції обговорювалося надзвичайно широке коло питань - від розвитку духовності як шляху оновлення людства до проблем збагачення духовності студентів. Проблеми історичної ментальності потонули в цих матеріалах: Діалоги. Поняття ментальності в суспільних науках. Круглий піл // Генеза. - 1995. - № 1(3). - С. 8-13.
- ⁶⁶ И с а е в и ч Я. Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI-XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. Читатель и книга. - М., 1978.
- ⁶⁷ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - К., 1992. - Вип. 1. - К., 1995. - Вип. 2.
- ⁶⁸ Mediaevalia Ucrassae: ментальність та історія ідей. - К., 1992. Т. 1; К., 1993. - Т. 2. - К., 1994. Т. 3.
- ⁶⁹ A nos lectures // Annales d'histoire economique et sociale. - 1929. - N 1.
- ⁷⁰ Тим часом керівник українського Інституту біографічних досліджень добре обізнаний з сучасними методологічними підходами до біографічного дослідження, про що свідчить, наприклад, його остання монографія: Ч и ш к о В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. - К., 1996.
- ⁷¹ Г р и ц а к Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХХ століття. - К., 1996. С. 5.
- ⁷² Л и с я к - Р у д н и н ь к и й І. Історичні есе. - К., 1994. Т. 1-2; І с а е в и ч Я. Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Україна: культурна спадщина ... - Вип. 1. - С. 31-49; Я к о в е н к о Н. Назв. праця. С. 120-121.
- ⁷³ Огляд літератури з перехідної епохи від феодалізму до капіталізму підготував свого часу Ж. Годіш (Современное состояние изучения Французской революции в странах Западной Европы и США // Французский ежегодник. - 1970. - М., 1972). Назвемо також деякі праці, що з'явилися в зв'язку з 200-річчям Французької революції; П а р о ч н и к и й А. Л. Юбилей Французской революции: поиски и проблемы // Новая и новейшая история. 1989. - № 3; Б а р г М. А., Ч е р н я к Е. Б. О роли революций европейского масштаба в межформационном переходе от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история. - 1988. - № 3; Ч е р н я к Е. Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. 1987. - М., 1989. Капітальною з цієї проблеми є праця: Б а р г М. А., Ч е р н я к Е. Б. Великие социальные революции XVII XVIII вв. - М., 1990. Див. також: Г а р а н Л. В. Историческая мысль Франции и России.
- ⁷⁴ Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. Под ред. Г. А. Бордюгова. - М., 1996.
- ⁷⁵ Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5-11 класи. Всесвітня історія. 6-11 класи. Рекомендовано Міністерством освіти України. К., 1996.